

Russowi kroonika uue tulemise puhul

Balthasar Russow. Liivimaa provintsi kroonika. Tõlkinud ja kommenteerinud Jüri Kivimäe, toimetanud Madis Maasing, kujundanud Andres Tali. Tallinn: Tänapäev, 2022, 472 lk., ill.

Juhan Kreem*

Balthasar Russowi Liivimaa kroonika kõrgub Baltimaade varasema ajaloo tekstide seas omaette suurusena. Paul Johanseni sõnul „võib küll väita, et Balthasar Rüssow on kõigi aegade üks menukamaid balti ajalookirjutajaid“.¹ Jah, alguses oli Läti Henrik, maa vallutamise loo jutustaja, Russow lisab aga Liivimaa ajaloole midagi, mille täpsem määratlemine polegi nii kerge. Kahtlemata on Russowi tekst kõrge karaadiga ajalooallikas, tunnistaja jutustus sündmustest, millest me muidu teaks palju vähem või üldse mitte midagi. Sellest üksi jääb siiski ühe teksti elujõu tagamisel väheks, pealegi, üks ole ka Russowil oma puudusi, erapoolikust ja vigu. Kui Henrik justkui annaks Liivimaa ajaloole kammertooni, siis Russow võtab keskaegse Liivimaa käekäigu kokku, kirjeldab selle härruste süsteemi kokkuvarisemist ja jaotamist naaber-võimude vahel. Hilisemate baltisaksa lugejate jaoks oli see dramaatiline vabadusvõitluse ja iseseisvuse kaotamise lugu. Russowi kroonikat ei saa aga lugeda pelgalt baltisaksa patriootliku kirjandusena, samuti on tema autoripositsioonid midagi palju enamat kui moraliseeriva luterliku pastori oma. Tä on loominguiline (mitte pedantne) kompilaator, eelkõige aga tähelepanelik vaatleja ja kirjeldaja ning kõige rohkem võib-olla hoopis humanist.² Igal juhul on Russowi kroonika (nagu ka Henriku kroonika) traditsiooni loov alustekst, populaarset kujundit kasutades

* Juhan Kreem (1971), PhD, Tallinna Linnaarhiiv, teadur; Tallinna Ülikool, Humanitaarteaduste instituut, Ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskus, vanemteadur, juhan.kreem@tallinnlv.ee

¹ P. Johansen. Kronist Balthasar Rüssowi päritolu ja miljöö. – Tulumuld 1964, nr. 4, lk. 253.

² P. Johansen. Balthasar Rüssow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen. Köln, Weimar, 1997.

tüvitekst ehk *Stammttext*, mille juurde ikka ja jälle tagasi pöördutakse, nagu *Stammtisch*’i äärde.

Russowi kroonika varasemad eestindused pärinevad praeguseks juba päris kaugest ajast. 1920–1921 avaldatud Karl Leetbergi tõlge on oma aja kohta suursaavutus, tänapäeval mõjub aga arhailiselt ja kohati ka kohmakalt. Dagmar ja Hermann Stocki 1967. aastal ilmunud tõlge maksab aga liialt lõivu kaasaegse lugeja mugavusele ning pole vaba ka sisulistest vigadest. Mainitud väljaanded on kujunenud bibliofiilseteks haruldusteks. Uue tõlke vajadus on seega olnud ilmne juba mõnda aega.

Praegu tegevatest ajaloolastest oleks olnud raske leida selle töö jaoks kedagi pädevamat kui Jüri Kivimäe, kelle teadlasetöö põhifookus on just 16. sajandil, selle vaimu- ja majandusajalool. Uus tõlge hakkas Kivimäe käes idanema Toronto ülikooli professoriametis käesoleva sajandi alguses. Osalt on siin näha Atlanditaguse ajaloo teaduse omapära, mis pigem kaldub tegelema n.-õ. portatiivsete tekstidega, sest mahukad süstemaatilised arhiiviuuringud eeldavad aastatepikkust elu arhiivide läheduses, Euroopas. Teisest küljest kajastub Kivimäe Russowi poole pöördumises tänapäevane ülikoolipraktika, kus pole sugugi vähetähtis, et seminaris ette võetav materjal oleks tõlgitud ka mõnda üliõpilastele arusaadavasse keelde. Iganädalast aastate kaupa koos üliõpilastega inglise keeles Russowit jahvatades kujunes Kivimäel välja sügav tekstitunnetus ja kasvasid ka mõned doktorandid. On väga rõõmustav, et üks selle töö väljundeid on uus Russowi tõlge eesti keelde, mis loodetavasti inspireerib järjest uusi noori tegelema keskaegse ja varauusaegse Liivimaaga.

Uus väljaanne on mõeldud laiale ajaloohuvilisele lugejaskonnale, mis tähendab, et loobutud on originaalkeelse paralleelteksti avaldamisest ja mahukast teaduslikust aparaadist. Kroonika tekst lähtub põhiosas Russowi viimasest tahtest, s. o. 1584. aasta trükist. Mõnel puhul on siiski lisatud varasema, 1578. aasta väljaande lõike, mille Russow hilisemas trükis välja kärpis. Senistes eestikeelsetes väljaannetes puudus peaaegu igasugune kommentaarium, nüüd on joone all seletatud koha- ja isikunimesid ning täpsustatud mõningaid sisulisi küsimusi. Suur osa joonealuseid toob tõlkekõhkluse korral ära originaalsõnastuse, mis on väga kiiduväärne ja käepärane lahendus ning võimaldab piiluda sisse nii Russowi keelekasutuse nüanssidesse kui ka tõlkija tööprotsessi.

Vaadelgemgi järgnevalt neid lähemalt. Kivimäe nimetab ise oma tõlget pragmaatiliseks (lk. 13). Selle all tuleb mõista Russowi teksti võimalikult täpset edasiandmist (ka lk. 405), samal ajal

vajaduse korral seda tänapäevase lugeja jaoks kohendades. Russowi ajastu stiili iseloomustavad näiteks ülipikad laused, rohked latinismid ja manamisedena mõjuvad paarvormelid (sünonüümsed, täiendavad, vastandavad jt., nende kriitika lk. 410). Kivimäe on paljud paarvormelid, nagu näiteks põosastikud ja rägestikud (lk. 35, *Bussche und Willenisse*), kaubavahetus ja äritegemine (lk. 37, *Kophandel unde wandel*), orjus ja teenistus (lk. 304, *seruutit unde denstbarkeit*) andnud edasi samuti paarvormeliga, osa on lühendanud eesti keeles ühesõnaliseks: jõgi (lk. 144, *Beke edder Strom*); truudusevanne (lk. 174, *huldunge und Eydespflicht*). Üldise arusaadavuse huvides on Kivimäe enamasti ära tõlkinud Russowi ladinakeelsed fraasid, nagu näiteks *malum omen* (lk. 179, halb enne (oomen)) ja *perurbatores patriae* (lk. 195, isamaa rahurikkujad). Samas *tribulatio* on kord tribulatsioon (lk. 184), kord viletsus (lk. 321). Osa latinismide probleem on see, et neil on tänapäeva eesti keeles kas kitsam, laiem või sootuks teine tähendus. Paraadnäide sellisest on „praktiseerima“, mis 16. sajandi sõnakasutuses tähendab vandenõu sepitsemist ehk intrigeerimist. Kivimäe on lk. 46 eesti vasteks andnud sepitsema, lk. 136 aru pidama, lk. 132 ja 240 on aga jäetud bukvalistlikult praktiseerima, kusjuures viimasel juhul on puudu seletav kommentaar. Teine latinism, *affect*, mis esineb Russovil paarvormelis koos armastusega, jääb eesti keeles bukvalistlikult edasi andes (lk. 203, 242 afekt) samuti hämaraks.

Kui paarvormelid ja latinismid on oma põhiolemuselt ikkagi ainult stiililemendid, siis ajaloolase jaoks on sõnade tõlkimise juures tähtis nende sisu, tähendus. Kivimäe on olnud mõnel puhul mõistete edasiandmisel üsna paindlik. Näiteks on Russowi *Hus* tõlgitud enamasti linnuseks, *Hof* on saanud vasteks koda (lk. 38), maja (lk. 186), mõis (lk. 22), residents (lk. 333), kusjuures esimesel ja viimasel korral võinuks vasteks olla ka õukond. *Borchleger* on Kivimäel saanud lk. 195 vasteks paolaager, lk. 227 peatuspaik, lk. 239 redupaik ja lk. 376 laager. Selle üpris selgepiirilise palgasõdurlusega seotud institutsiooni oleks võinud tõlkida ka linnuselaagriks (vrd. soome k. *linnaleiri*). Teisal on Kivimäe jäänud truuks originaali sõnakasutusele (müüsid, tümlerid). *Hofleute* tõlkimisel järgib Kivimäe eesti keeles väljakujunenud traditsiooni nimetada neid mõisameesteks, kuigi sellist kasutust kritiseeris põhjendatult omal ajal juba Jakob Koit, soovitades paindlikumaid tõlkevariante.³ Kohati on Kivimäe ka lausa bukvalistlikult algtekstis kinni, nagu näiteks

schute puhul (lk. 215, 230, 235), mille kohta on eesti keeles siiski olemas laen-mugandus kuut. Tarbetult bukvalistlik on konstruktsioon „raeliige Harjumaalt“ (lk. 259), mis oleks tulnud tõlkida kui nõukogu liige, sest mõeldakse rüütelkonna nõukogu (saksa laensõna raad tähendab eesti keeles vaid linna valitsus- ja kohtuorganit). Lk. 194 tõlgitakse *Veddern*, *Schweger unde Fründe* kui onupojad, õemehed ja sõbrad, mis on küll väga täpne, jätab aga arvestamata saksa sugulussõnade tähenduse omaaegse ujuvuse. Alamsaksa *vedder* liiga kitsa tõlkimise ohule osutas Anti Selart juba aastate eest seoses Johann Renneri kroonikaga, mida samamoodi tõlkides saaks tulemuseks, et Vasknarva foogt ja Oudova pealik olid onupojad, kuigi kaks meest polnud isegi mitte sugulased, ja Renner viitab sõnaga *vedder/vader* ainult nende sõprussidemetele.⁴ Ka Russow peab oma kolmikvormeliga silmas sõpru ja sugulasi üldiselt, mitte konkreetseid sugulusastmeid.

Mõistetavalt kannab eestindus endas jälgi eesti-saksa saajanditepikkustest keelekontaktidest. Kivimäe toob sisse muhedaid unarsõnu, nagu undreht (lk. 126) või kunskop (lk. 237), mille puhul mõni kurjem arvustaja võiks näha ehk koguni kadakluse ilminguid. Puhuti mõjub selline mänguline sõnakasutus ka koomiliselt, näiteks lk. 58, kus *stille sitten* on tõlgitud kui vagusi sitsima. Sitsimine on tänapäeva eesti keeles esmalt ikka koera-asend, mis sest, et kunagi olnud kasutusel ka laiemalt, inimeste istumise kohta. Lk. 193 *Burse* tõlkimine buršideks tuleks aga lugeda eksitavaks, sest burš kuulub eesti keeles vaid üliõpilasslängi, kus tal on kindlapiiriline tähendus, mitte üldine poisid või kutid (kuiasutus on kõlalistel kaalutlustel pakkuda vasteks isegi jorsid), keda siin mõeldakse. Teisal on Kivimäe jälle vähembukvalistlik, kui *Magni hupen* tõlgitakse lk. 223 kui Magnuse mehed ja alles joonealune kommentaar annab mõista, et täpsem oleks olnud Magnuse jõuk.

Õeldu põhjal peaks olema selge, milliste raskustega tuleb ühel 16. sajandi kroonika tõlkijal rinda pista ja milliseid, kohati ka lahendamatuid probleeme tuleb kuidagi ikkagi lahendada. Tõlke-teemat kokku võttes paistab, et Kivimäe on lähenenud materjalile jesuiitliku (see on siis selle pragmaatilise) loosungiga *fortiter in re, suaviter in modo*. Tulemus on tervikuna ladus, loetav ja originaalilähedane. Võib kõhklemata öelda, et

⁴ A. Selart. Steinkuhl und Zabolockij. Ein Kommentar zur Chronik Johann Renners. – Estland und Russland. Aspekte der Beziehungen beider Länder. Hg. v. Olaf Mertelsmann. Hamburg, 2005, eriti lk. 27–28. Vt. ka J. Renner. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Keskalamsaksa keelest tõlkinud I. Leimus, värsid tõlkinud E. Tarvel. Tallinn, 1995, lk. 26.

³ J. Koit. Mõisamehed. – Tulumuld 1951, nr. 4, lk. 296.

Kivimäe tõlge jääb selleks tasemeks, mida keegi niipea ületama minna ei söanda.

Vormilt on raamat nägus ja soliidne, mille eest tuleb tänu öelda kujundaja Andres Talile. Russowi kroonika originaalis pilte ei olnud, nii on tulnud otsida muud 16. sajandi visuaaliat. Kuna valimisvõimalused selles osas on piiratud, on raamatus võimalik kohtuda mitme vana tuttavaga, nagu näiteks Sigismund von Herbersteini Moskva sõdalased (tiitelleht), Olaus Magnuse kaart (kaante sisekülj) või lendleht moskoviitide hirmutegudest (lk. 269). Õnnestunud leid on ümbrispaperil kujutatud aadlipere, Karl Henrikson Horn (†1601) ja Agnes von Dellwig (†1611), kes vaatavad meile vastu oma sajanditetaguse palveks kivistunud pilguga, nii nagu see on jäädvustatud Tallinna toomkirikus leiduval hauakivil. Kogu kõnealuse keerulise aja muutlike võimusuhte paremaks jälgimiseks on raamatus mitmeid kaarte, mille juures on nähtavalt snitti võetud soomekeelsest väljaandest.

Pildivaliku taga aimub küll soov püsida autentse 16. sajandi materjali juures, kuid vastu ei ole suudetud panna ka 19. sajandi ajaloo-piltide võlule. Kui aga tsaar Ivan IV portree valmimisajale ja autorile viidatakse (lk. 303, Viktor Vasnetsov, 1897), siis Gotthard Kettleri portree puhul mitte (lk. 154), kuigi Julius Döringi 1888. aasta maal on samasugune 19. sajandi vaimusünnitis.⁵ Wolter von Plettenbergi büst Vönnu Jaani kirikus omistatakse ekslikult Ferdinand von Millerile (lk. 94), tegelikult on see Ludwig Schwanthaleri modelleering, mis valati Milleri valukojas Münchenis 1850. aastal.⁶ Samasuguste 19. sajandi fantaasiapiltide sekka kuulub ka piiskop Alberti kuju (lk. 41) Riia toomkiriku ristikäigu kohal, mis paigaldati sinna 1897. aastal (skulptor Carl Bernewitz, Berliin; vasekohutus G. Knodt, Frankfurt),⁷ mis läks Esimese maailmasõja ajal kaduma ja taastati 2001.⁸

Lk. 158 publitseeritud hertsog Magnuse kujutis ei pärine tema pitsierilt, vaid tema auks

löödud medalilt.⁹ Lk. 215 on Tallinna sadama plaan, mis on dateeritud 1630. aastaga ja mille asukohaks on märgitud Rahvusarhiiv. Tegu on siiski Tallinna Linnaarhiivis hoitava plaaniga, mida on juba mõnda aega autoriteetsetes väljaannetes dateeritud 18. sajandi algusega.¹⁰ Paistab niisiis, et töö viimases faasis ei ole piltidele enam piisavalt tähelepanu jagunud ja sisse on lipsanud ebajärjekindlust, juhuslikkust ja eksitusi.

Uue väljaande üks olulisi voorusi on põhjalik järelsõna. Kivimäe võtab asjatundlikult kokku nii kroonika kui ka selle autori uurimise seisu. Näpilt mainib Kivimäe Russowi päritoluga seotud intrigeerivaid hüpoteese, kuid osutab samas, et krooniku biograafia asjus ei ole viimane sõna veel öeldud, selleks on liiga palju läbitöötamata materjali, eriti isand Balthasari ametialase tegevuse kohta. Kroonika kirjutamise protsessi iseloomustab Kivimäe põhjalikumalt, viidates Russowi osalusele 1570. aastate sõjainfo levitamisel ning sellele, kuidas tema koostatud lendkirjadest ja päevikumärkmetest kasvas välja ulatuslikuma kroonika koostamise projekt. Paljuski Paul Johanseni eeltöödele toetudes kujutab Kivimäe Russowit varasema käsikirjalise ja trükitud ajalookirjanduse kasutajana, aga ka Tallinna rae ametlikele dokumentidele ja võimalik et ka Toompea materjalidele juurdepääsu omajana. Kivimäe leheküljed Russowi kirjutamisviisi iseloomustuseks visandavad meile jutlustaja, moralisti ja providentsialisti, aga ka ilmaliike lugude vestja, ironiseerija, kes pigem hoidub anekdootidest. Ka siin näitab Kivimäe uusi võimalusi Russowi retoorika ja stilistika edasiseks uurimiseks, mille aluseks tuleb esmalt koostada Russowi kroonika tekstikriitiline väljaanne.

Russow suudab vaimustada ikka uuesti ja uuesti. Ladus tõlge, nägus kujundus ja asjalik järelsõna teevad kroonika uuest väljaandest väärt raamatu igasse Eesti kodusse. Kuuldused järjestikuste tiraazide läbimüügist kinnitavad, et nii ongi minemas. Kolleegidel aga tuleb tunnustada Jüri Kivimäe tehtud tööd ja nähtud vaeva ning inspireeruda tema visandatud uutest uurimisperspektiividest.

⁵ M. Gerstmeier, O. Späritis. Gotthard Kettler aus der Sicht des 19. Jahrhunderts. – Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Letgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 4. Hg. v. Matthias Asche, Werner Buchholz, Anton Schindling. Münster, 2012, lk. 74–75.

⁶ Plettenberg's Denkmal in der Kirche zu Wenden, mit einer Abbildung (vorgetragen 12. Okt. 1855). – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst und Kurland's. Bd. 8. Riga, 1857, lk. 328.

⁷ Düna-Zeitung, Nr. 172 (02.08.1897), Locales.

⁸ <https://kulturstiftung.org/zeitstrahl/bischof-albert-von-buxhoeveden-gruendet-die-stadt-riga> (vaadatud 09.01.2023).

⁹ Est- und Livländische Brieflade. Vierter Theil. Siegel und Münzen der weltlichen und geistlichen Gebieter über Liv-, Est- und Curland bis zum Jahre 1561 nebst Siegeln einheimischer Geschlechter. Aus dem Nachlasse von Baron Robert von Toll hg. v. Johannes Sachssendahl. Reval, 1887, tahvel 38, nr. 27 (pitser); müntide alajaotuse tahvel 17, nr. 8 (medal).

¹⁰ Tallinna ajaloo lugemik. Koost. T. Kala jt., toimetaja L. Kõiv. Tallinn, 2014, lk. 299; Tallinna ajalugu. Kd. 3. Koost. T. Kala, L. Kõiv, O. Liivik, toimetaja T. Tamla. Tallinn, 2019, lk. 23.